

УДК 94(477.4):364.65–057.16:664.1«18/19»

СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЦУКРОВАРЕНЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Казьмирчук М. Г.

THE CONDITION OF WORKERS ON THE SUGAR-REFINERY IN THE END OF THE XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

Kazmyrchuk M. G.

У статті проаналізовано рівень життя та умови праці робітників цукроварень у пореформений період. Наприкінці XIX – на початку XX ст. потужні цукроварні розташовувалися на Правобережній Україні. Цукроваріння приносило найбільші прибутки в Російській імперії, тому найчастіше цукроварні утримували найзаможніші українські, російські, польські та єврейські родини. Київська губернія на той час стала одним із центрів цукроваріння, де розташовувалося багато цукрових заводів. У цього прибуткового виробництва помітною стала власна специфіка, яка урізноманітнювала структуру робітництва та сприяла виокремленню групи робітників-цукровиків. Поступове кількісне зростання та концентрація на цукроварнях робітників не дуже впливала на покращення їхнього становища. На той час висока прибутковість цукрової промисловості не давала можливості уникнути однакових для більшості виробництв негараздів, які болісно позначалися на соціальній сфері.

Ключові слова: цукор, цукроварні, промисловість, робітники, Правобережна Україна.

Вступ Правобережна Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. славилася потужними цукровими заводами, які утримували найзаможніші українські, російські, польські та єврейські родини. Цукроваріння приносило найбільші прибутки в Російській імперії. Одним із центрів цукроваріння, де розташовувалося багато цукрових заводів була Київська губернія. Специфіка цього прибуткового для зростаючого прошарку буржуазії виробництва ускладнювала галузеву структуру робітничого класу, сприяла виокремленню групи робітників-цукровиків. Вочевидь, кількісне зростання та концентрація на цукрових заводах робітників не дуже впливала на покращення їхніх умов життя та праці. Незважаючи на високу прибутковість, цукрова промисловість не була позбавлена притаманних на той час більшості виробництв негараздів, які проявлялися у соціальній сфері.

Мета роботи Наприкінці XIX – на початку XX ст. почали проводитися статистичні та наукові дослідження щодо робітників цукрових заводів. Серед праць того періоду, де розглядалися проблеми становища робітників, слід відзначити дисертацію доктора медицини К. П. Сулими [10], Н. Рашевського [8] та Г. Наумова [4]. У радянський період стали популярними загальні праці, побудовані на статистичних джерелах, зокрема А. Г. Рашина [9], Ю. Кірюнова [1] та ґрунтовні монографії О. О. Нестеренка [5]. Проте, вочевидь, залишилися недослідженими і не піднятими багато проблем утворення та становища робітників наприкінці XIX – на початку XX ст. Доказом цьому слугують новітні розвідки, особливо вітчизняних науковців Б. Кругляка [2] та В. Меша [3], а також наявність ніким неопрацьованих архівних матеріалів у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві, Державному архіві Київської області, Державному архіві міста Києва та інших українських та зарубіжних архівів.

Отже, **метою** статті є висвітлення умов праці та рівня життя робітників цукроварень Правобережжя України, а також чітке визначення поділу робітників-цукровиків на групи, спираючись на різні опубліковані та архівні джерела.

Результати Вагомим соціальним явищем другої половини XIX ст. став процес формування буржуазії та робітничого прошарку. Повільно робітництво починає поривати свої зв'язки з землею, переходячи до роботи на підприємствах у містах, створюваних буржуазією. Випереджаючи консервативне і малорухоме міщанство, робітники на підприємствах дуже впливали на соціальну атмосферу міст. За 1895 – 1913 рр. кількість робітників в Російській імперії зросла з 213 до 260 тис. чоловік, майже у 1,2 рази [2, с. 72, 75, 81]. За переписом 1897 р. на Правобережжі (Київська, Волинська і Подільська губер-

ні) робітники становили 499,3 тис. (7,3 %), а на Київську губернію припадало 226,5 тис. робітників (3,3 %) [9, с. 177].

Наприкінці XIX ст. як соціальна верства сформувалася і торговельна буржуазія, яка завдяки оптимальним умовам для отримання прибутків за рахунок експлуатації місцевого населення, низької зарплати, меншим витратам на організацію підприємства, активно почала нарощувати свій капітал, який перевищував за темпами зростання прибутки промисловості [2, с. 73, 74]. На Правобережній Україні князі Браницькі володіли 167 тис. дес., графи Потоцькі – 107, князь Сангушко – 65, граф Шембек – 22, поміщики Заленські – 50, Собанські – 47, Ярошинські – 27, Решко – 23 тис. дес. Загальна площа земельних володінь лише польських поміщиків у Правобережній Україні становила 1,6 млн. дес. У 90-х рр. XIX ст. капіталістична промисловість в Україні досягла свого найвищого розквіту. З 1891 по 1900 рр. нововідкриті підприємства щодо загальної кількості промислових закладів Київської губернії становили 35 %, Волинської – 40 %, Подільської – 28 % [6, с. 15, 16]. Великими центрами заводського підприємництва стали Київський та Черкаський повіти Київської губернії [12, арк. 28зв.].

На Україні виробництво цукру зосереджувалося переважно на Правобережжі – в Київській, Волинській і Подільській губерніях. За обсягом виробництва провідне місце у Київській губернії належало цукровим та винокурним заводам. Перші цукрові заводи у Київській губернії виникли ще у 20-х рр. XIX ст. [6, с. 38]. Після скасування панщини цукроваріння дещо занепало по всій Україні: у 1862 – 1863 рр. з 404 заводів діяло лише 105 [7, с. 108]. Підвищення акцизу та ввіз цукру з-за кордону теж не сприяло відродженню цукроваріння. Згодом вогневі цукроварні зникли, а парові почали вдосконалюватися. Лише заводи, що мали необхідні кошти для найму робітників, придбання сировини змогли відродитися. Вже у 1890 р. працювало 62 пісочні цукрові та 4 рафінадні заводи, які приносили відповідно 27 млн. руб. та 19 млн. руб. прибутку на рік [11, арк. 62зв.]. Такі результати стали можливими завдяки формуванню робітничого прошарку і залученню його на заводи буржуазією.

Щодо прибутків цукрових заводів, то вони виглядають колосальними. Так, Товариство братів Терещенків у 1872 – 1873 рр. одержало від 6 малих цукрових заводів 376230 руб. прибутку, а у 1880 – 1881 рр. тільки від 2-х заводів 346940 руб. чистого прибутку [6, с. 44]. Власниками цукроварень були також державні організації, акціонерні товариства та найбільші землевласники. Зростала роль пайових товариств у організації цукроварень. У 1865 р. було затверджено статут Товариства на паях Кальницького цукрового заводу, заснованого грфом Потоцьким, бароном Г. Таубе і штабс-капітаном швейцарцем Ф. Ієнні [16, арк. 112]. У 1869 р. вже діяло 4 такі товариства, а у 1873 р. – 18 [7, с. 110, 111].

Однак, незважаючи на великі прибутки, створювалися нелюдські умови праці для і так дешевої робочої сили. Роботи на цукрових заводах фабричні інспектори Київської губернії визнавали дуже шкідливими для здоров'я [17, арк. 91зв.]. Робітникам платили мізерні зарплати, майже нічого не витрачали на організацію підприємства, придатнішого та оснащеного для людської праці. Так, лікар К. П. Сулима писав: «Висока температура, а іноді значна вологість повітря... доводять робітників до значного знесилення. У цих робітників я спостерігав підвищення температури тіла під пахвою до 37,8 – 38,4°C» [10, с. 65]. Н. Рашевський погоджувався, що: «На цукрово-рафінадних заводах дуже виснажує висока температура. Це загальна і повсюдна умова роботи. В більшості відділів: в апаратній, розливній, пробільній (світлі сушарні), фільтрувальному, центрифугах та ін. температура не нижча 30 R°, частіше вона коливається від 30 до 36 R°. В сушильному відділі, в так званих сушарнях Пасбурга, температура постійно дорівнює 40 R°, причому робітники щохвилини повинні входити в апарати і підігрівачі, щоб викотити вагончики з цукром, а температура в підігрівачах інколи доходить до 70 R°» [8, с. 12]. Слід підкреслити, що при такій температурі виконувалася найважча робота та ще й вручну. Незважаючи на успіхи у розвитку техніки, буржуазія економила на всьому: на прокладанні труб для кондиціонування повітря, на цеглі при будівництві заводів, на спеціальному одязі для особливо небезпечних робіт.

За свідченнями Н. Рашевського головки цукру переносили на горішні поверхи робітники на плечах. Кожна головка у форми важила більше пуда, цукор у ній встигав захолонути лише настільки, щоб можна було взяти її рукою. Форма від цукру, що налипнув, ставала шорстка, рвала одягу і нівечила тіло робітника. Протягом зміни робітник носив до 3 – 4 штук голівок цукру зразу по всіх поверхах заводу, звільняючи плечі лише щоб взяти нову голівку. «У людини, що вперше попала на цю роботу, до кінця 1-ї ж зміни на плечах з'являлися рани, і вона кидася роботу. Ці рани загоюються, знову роз'яструються і знову загоюються, поки не утворяться товсті, червоні рубці, як великі мозолі, що у робітників мають спеціальну назву «еполет». Ці еполети лишаються на все життя, і під час приймання робітників на завод по них визначають людей, здатних до піднімання» [8, с. 13].

За звітом фабричного інспектора Київського округу І. О. Новицького, найшкідливішими на цукроварнях були роботи з вапном: гашення, перенесення і розмішування з водою. Частинки вапна з повітря потрапляли на тіло й одяг, роз'їдаючи усе, проникали в легені. Під час гашення вапна утворювалися задушливі пари. Лікар Сулима відзначав: «При огляді цих робітників після закінчення виробництва, нами виявлено 16 % хворих на очі. Крім того, близько 25 % цих робітників ми виявили з хворою шкірою, переважно на руках» [10, с. 35].

Шкідливим був також вугільний пил, газу і мікроби, що заводилися на шарі смердючого слизького бруду на робітників. У брудній білизні він працював і спав. Лазень при заводах не було, лише інколи чан з водою, де повністю помитися було неможливо. Для економії на цукрових заводах замість насосів використовувалися відвідні жолоби, якими відводився гарячий жом. На цій ділянці робітники мусили ставати у жолоби голими ногами, направляючи жом лопатами до преса. Дуже рідко там робітникам видавали гумові калоші. Ступні ніг, голінь у цих робітників ставала фіолетово-багрового кольору і вкривалася дрібним висипом. Різка зміна температури, коли робітник вибігав до далеко розташованої вбиральні, призводила до частих простудних захворювань, які були виявлені лікарями у 15 – 20 % робітників [10, с. 35, 70].

Санітарно-гігієнічні вимоги на більшості цукроварень абсолютно нехтувалися. Наприкінці 60-х років XIX ст. казарми робітників цукроварень Київської губернії у шляхових журналах фабричних інспекторів Київської губернії характеризувалися не інакше, як тісні, темні, вологі та брудні. [18, арк. 191]. Так, у 1900 р. на Крупецькому цукровому заводі братів Терещенків, комісія відзначала тісноту та відсутність вентиляції. Патоковий відділ мав жахливий вигляд. Казарми робітників потребували, на думку комісії, негайного ремонту, але стічні заводські води так забруднили ґрунт, що комісія не змогла повністю оглянути казарми, де жили щодня робітники [5, с. 7].

З огляду на шкідливість виробництва, особливо на цукроварнях, фабричні інспектори рекомендували не перевищувати 8 годин роботи на день. Але лише Кальницький цукровий завод замість 12 годин ввів 8 годинний робочий день. На ньому 312 робітників працювали у три зміни вже з 1898 року, а в подальшому планувалося перейти на двозмінну роботу [17, арк. 106, 110, 116, 304зв.].

Таким чином, на цукроварнях Київської губернії робітники ризикували власним життям. Закон про медичну допомогу 1866 р. не виконувався, було мало лікарень та лікарів, а їхні послуги дуже дорогі. Так, на Кисельовському цукровому заводі в селі Кисельовка Звенигородського повіту лікар отримував 500 руб., а фельдшер – 300 руб. І це при тому, що загалом завод витрачав на утримання лікарні від 1200 до 1600 руб. на рік, куди входила і заробітна плата лікарів [18, арк. 131–134]. Тому не дивно, що сторінки відомостей про випадки у Київській губернії рясніли повідомленнями про різноманітні каліцтва робітників та їхні смерті, але більшість летальних випадків усе ж залишалася невідомою. Так, у с. Топорах Сквірського повіту робітник цукрового заводу С. Трофімчук потрапив під колесо бурякорізки і отримав перелом правої руки [14, арк. 364]. На цукровому заводі К. А. Балашової при містечку Городище, Черкаського повіту, фабричний інспектор застав чотирьох покалічених робітників. Один робітник мав перелом ноги та забиття голови,

бо впав з другого поверху від знесилення, у другого – була велика рана на руці через удар каменя та потрапляння вапна, у третього – рана на долоні, бо схопив щось на елеваторі, у четвертого – рана під оком з невідомих причини [18, арк. 83зв, 17].

Робітники не мали змоги навіть поскаржитися на такі умови праці, а їхні рідні та близькі в разі їхньої смерті досить часто опинялися у скрутному матеріальному становищі через відсутність чіткого трудового законодавства та розслідування. У цілому списку відмов про матеріальну допомогу сім'ям, які втратили робітників-годувальників виключенням з правил є справа, розпочата селянином Єфим Бойком-Матяшем із с. Ярове Брацлавського повіту Подільської губернії. Він написав листа до старшого фабричного інспектора з проханням видати матеріальну допомогу за вбитого на Ковалівському цукровому заводі брата Павла, бо його вдова залишилася з чотирма дітьми сама-самісінька. Інспектор швидко зреагував і звернувся до генерал-губернатора, бо Єфим служив швейцаром у будинку генерал-губернатора. Було розпочато слідство, яке з'ясувало, що в листопаді 1913 р. рідний брат Єфима, Павло, був убитий машиною на цукровому заводі, який належав єврею Дубицькому. Перед похороном Єфим приїхав до м. Немирова, де знаходилося тіло брата. Там зустрівся з євреєм Дубицьким та немирівським урядником Дройчуком, які щоб не платити вдові відступних, запевняли, що винуватий у власній смерті сам робітник, покійний Павло [19, арк. 64]. Того ж місяця старший фабричний інспектор зробив подання до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, де зазначалося, що за законом від 2 червня 1903 р. пенсія вдові і дітям Павла Бойка-Матяша, визначається згідно зарплати покійного у 138 руб. 67 коп. на рік. А після розмови з фабричним інспектором, власник цукроварні швидко погодився на ці умови [19, арк. 65]. Вже через кілька місяців і Подільський губернатор повідомив, що випадок на Ковалівському цукровому заводі, наслідком якого була смерть робітника Павла Бойка-Матяша, відбувся через злочинну недбалість адміністрації заводу, яка не огородила небезпечної частини машини у дифузійному відділі, порушуючи ст. 9 обов'язкової постанови Подільського з фабричних справ присутствія від 15 червня 1895 р. Власник цукроварні не тільки видав вдові робітника пенсію, але й надав кошти на поховання її чоловіка [19, арк. 76].

Незважаючи на жахливі робочі умови, цукро-заводчики та інші підприємці докладали зусиль аби створити та збільшити клас людей, зайнятих лише фабричною роботою. Вони прагнули закріпити робітників за своїми підприємствами на увесь термін виробництва, видаючи надбавку робітникам деяких заводів, які працювали понаднормово, і навпаки, караючи порушників штрафами, сплатою неустойки тощо. На багатьох цукрових заводах робітник, котрий достроково залишав роботу, втрачав право на одержання всієї заробітної плати. Так, на Кисельов-

ському цукровому заводі існувало правило: «Якщо робітник не являвся, за нього мав відпрацювати хтось з його родини. Якщо робітник запізнювався, його позбавляли проїзних грошей. Якщо робітник втік або не з'явився, штраф дорівнював отриманому ним завдатку» [18, арк. 131зв.].

Система збільшення та закріплення за цукроварнею робітників починалася з вербування. Вербували робітників агенти або підрядники. Усно складали договір найму з місцевими, а з немісцевими письмово [18, арк. 8зв.]. Дуже поширеним в угодах було формулювання, що відображало статеві-віковий склад робітників: «ми, селяни, одержали на руки... і за відробіток їх відповідаємо всі один за одного, а за малолітніх – їх батьки і онуки». Залишити виробництво дозволялося, якщо: 1) помер чоловік або дружина робітника, 2) підприємство припинило роботу більш як на 7 днів. В інших випадках це було «незаконно» і робітників штрафували або ув'язнювали. Якщо робітників наймав підрядник, то він як посередник між підприємцем і робітником, жив за рахунок урізання робітникам харчування та зарплати [5, с. 15].

Так, у 1883 – 1884 рр. в містечку Мотижині Київської губернії єврей Аврум Фердман для роботи наймав селянських дітей 15-ти років і «примушував працювати від сходу і до заходу сонця», оплачуючи їм по 10 – 20 коп., даючи відпочити лише 2 години на день. З робітниками зрідка він заключав письмовий договір, але завжди лишав його при собі, таким чином, у робітника не було ніяких доказів і прав. Незважаючи на неодноразові підпали власності невдоволених його "робітничою політикою", Фердман, отримував велике відшкодування від страхових компаній, компенсуючи усі збитки. До того ж тримав у боржниках власника орендованих маєтків генерала Савицького, який зайняв наперед 10 тис. руб. [13, арк. 2, 4] та й губернатор до нього ставився добре, бо незважаючи на кількість скарг, він вважав, що то конкуренти Фердмана хочуть його позбутися [13, арк. 14]. У відповідях на скарги, Фердман заявляв: «Я робітниками дорожу і не ображаю, а винагороджую платою» [13, арк. 16, 17].

Вербування мало певну систему – розпочиналося задовго до виробництва, тоді коли робітникові потрібні були гроші. Наприклад, наставав час сплати податків або зимою, коли закінчувалися хлібні запаси. Такий селянин-робітник погоджувався не все. Вербувальник після укладення договору давав більше грошей, ніж робітник мав відробити на цукроварні за 3 – 3,5 місяці робочого періоду. Тоді робітник мусив залишатися аби відробити ці гроші. Працював тоді понаднормово або залишався на наступний сезон. Інколи боржника переводили на інший завод [5, с. 12 – 13, 14]. Волосні правління радо віддавали селян на заробітки, одержуючи свій пай та ще й вчасну сплату селянином податків [6, с. 63].

Так, неповнолітні робітники із села Ксаверівки Київської губернії, створивши дві артіль по 11 і 20 осіб, найнялися на роботу до Товариства Скоморо-

ського цукрового заводу у Сквирському повіті, але умов угоди не виконали. Якось на роботу не з'явилося 3 особи, ще 3 залишили роботу, не відробивши строк, інші – відробивши завдаток (5 руб. для дівчини і 6 руб. для хлопця), попросили розрахунок, але грошей не отримали. Скарги робітників не були задоволені, натомість їм заявили: «найнявсь – продавсь», і пригрозили, що коли припинять роботу, будуть оголошені страйкарями. Правління цукрового заводу звернулося до суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для продажу їхнього майна [15, арк. 1–4]. Очевидно, відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати – все це сприяло утворенню робітництва – постійного боржника заводів. В результаті у 90-ті роки XIX ст. у цукровій промисловості України постійні промислові робітники вже становили майже половину зайнятих у цій галузі.

Щодо заробітної плати робітників цукроварень Київської губернії, то в середньому вона становила 6 – 7 руб. для чорноробів на заводському утриманні та 3 – 5 руб. для напівробітників (неповнолітніх) за 30 робочих днів [18, арк. 191]. Але через тяжкі умови робітник витримував 25 – 27 робочих днів, що дозволяло підприємцям знизити зарплату. За пропущений день робітнику не платили, а накладали штраф, як правило у розмірі дводенного заробітку. Рідко коли робітник одержував справжні гроші: покриття завдатку, проїзні, покриття боргів за односельчан та ін., забирало все, що він заробив. Дехто навіть після усіх розрахунків залишався боржником заводу, повертаючись додому напівголодним і обідраним [5, с. 16]. За даними Київського губернського комітету, у 1898 р. на Марийському цукровому заводі Черкаського повіту Київської губернії чорнороби чоловіки отримували 13 руб. Таку ж зарплату вони отримували на заводі Бобринського [5, с. 27]. Зарплати не вистачало на одяг, взуття, освіту, лише на напівголодне харчування. «Життя скрутне, – писав середньокваліфікований робітник Києва 1912 р., – наша мізерна платня не може покрити існуючу дорожнечу харчових продуктів і через це доводиться ледве жити» [6, с. 111–112].

У вигіднішому становищі на цукроварнях були кваліфіковані робітники: майстрові, машиністи, апаратники. Серед майстрових найкраще платили слюсарям, токарям, ливарникам, які працювали у спеціальних майстернях. Апаратники працювали біля котлів та машин серед робітників. Попит на кваліфікованих робітників перевищував пропозицію [5, с. 20, 21]. Найнижчий заробіток кваліфікованих робітників становив не менше 1 руб. на день. Майстрові отримували від 14 до 45 руб. на місяць, апаратники і машиністи – 10 – 37 руб. До того ж майстрові отримували квартири, одягу, город, жом для корів, продовольство [5, с. 22]. Привілейоване становище на цукроварнях посідало керівництво – дирек-

тори правлінь з великих акціонерів, директори-розпорядники. Так, директор Червїнського цукрового заводу у 1886 р. одержував 11 тис. руб. на рік і 12 пудів цукру. Дрібніші службовці – прикажчики, наглядачі, писарі, ключники, отримували значно менші зарплати. Писарі Михайлівського цукрового заводу отримували по 240 руб. на рік. Наглядачі часто аби догодити господарям цукроварень нещадно експлуатували робітників.

У 1896 р. середня місячна зарплата робітника цукрової промисловості Київської губернії становила: старшого по відділу – 15 руб., чорноробам чоловікам – 10 руб. і жінкам – 7 руб. (так само як і у 1886 р.), апаратникам – 20 руб., машиністам – 16 руб., паровичникам – 19 руб., коচেґарам – 13 руб., слюсарям – 25,5 руб. токарям – 26 руб., молотобійцям – 18,5 руб., котельникам – 22,5 руб., кровельникам – 19,5 руб., мідникам – 28 руб., ливарникам – 27 руб. [5, с. 25].

Висновки та напрями подальшого дослідження Отже, архівні та опубліковані джерела переконують, що становище робітників цукроварень Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. залишалося безправним. Робітники працювали на прибуткових але шкідливих виробництвах без належних умов та захисних засобів. Власники заводів мало вкладали коштів у покращення умов праці робітників, які жили в брудних та не вентильованих бараках, погано харчувалися та штрафувалися за найменшої провини. Підприємці, переслідуючи власні інтереси, вдало організували систему вербування різних статевих-вікових груп. Вербувальники заманювали робітників, обіцяючи великі прибутки, проте насправді заробітна плата робітників цукроварень була мізерною. Поступово на цукроварнях формується чіткий поділ робітників на чорноробів, кваліфікованих робітників та службову адміністрацію заводу, а також на напівробітників (неповнолітніх) та робітників (зрілих чоловіків та жінок). Відповідно до цього поділу встановлювався вже на початку XX ст. рівень заробітних плат та визначалися умови праці.

Проблема становища робітників цукроварень Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. ще до кінця не висвітлена в історіографії та продовжує залишатися актуальною і нині. На перспективу слід звернути увагу на визначення ступеня освіти і рівня культури, ефективність виробництва на основі науково-технічних програми, розвиток і якість сфери послуг для робітників. Дискусійними залишаються наступні положення: 1) твердження про рубіжну дату остаточного оформлення робітництва; 2) термінологічні визначення «класу», «стану», «пролетаріату».

Література

1. Кирьянов Ю. И. Жилищный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Кирьянов Ю. И. – М. : Наука, 1979. – 286 с.

2. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1994. - № 6. – С. 72 – 81.
3. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Гілея. – 2008. – Вип. 15. – С. 19 – 23.
4. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К. : Типография И. Чоколова, 1914. – 104 с.
5. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К., 1951. – 62 с.
6. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К.: Держполітвидав, 1952. – 180 с.
7. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х т. / О. О. Нестеренко. – Ч. II. Економіка підготовки Великої Жовтневої Соціалістичної революції – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 580 с.
8. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. – 24 с.
9. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической лит-ры, 1958. – 624 с.
10. Сулима К. П. Свекло-сахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стасблевича, 1892. – 223 с.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. – Арк. 62зв.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 536. – Спр. 52. – 26 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 2. – Арк. 364.
15. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 711. – Спр. 360. – 7 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп. 5. – Спр. 493. – 201 арк.
17. ЦДІАК України. – Ф. 574 – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 304зв.
18. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. – 1887 – 1889. – 191 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 666. – Спр. 2. – Арк. 76.

References

1. Kir'yanov YU. I. Zhilishchnyy uroven' rabochikh Rossii (konets KHÍKH – nachalo KHKH v.) / Kir'yanov YU. I. – M. : Nauka, 1979. – 286 s.
2. Kruglyak B. A. Torgovelná burzhuziá v Ukraíní (60-tí roki KHÍKH st. – 1914 r.) / Kruglyak B. A. // Ukraíns'kiy ístorichniy zhurnal. – 1994. - № 6. – S. 72 – 81.
3. Mesha V. G. Pravoslavna tserkva í robítnichiy klas v Ukraíní v ostanníy chvertí KHÍKH st. / V. G. Mesha // Gíleya. – 2008. – Vip. 15. – S. 19 – 23.
4. Naumov G. Byudzhety goroda Kiyeva / G. Naumov – K. : Tipografíya I. Chokolova, 1914. – 104 s.
5. Nesterenko O. O. Zarobíttná plata promislovikh robít-níkv Ukraíní naprikíntsi KHÍKH – na pochatku KHKH st. / Nesterenko Oleksíy Oleksíyovich. – K., 1951. – 62 s.

6. Nesterenko O. O. Rozvitok kapitalistichnoï promislovosti i formuvannya proletariatu na Ukraïni v kintsі KHĬKH i na pochatku KHKH st. / Nesterenko Oleksiі Oleksiіyovich. – K.: Derzhpolіtvidav, 1952. – 180 s.
7. Nesterenko O. O. Rozvitok promislovosti na Ukraïni: v 3-kh t. / O. O. Nesterenko. – CH. II. Yekonomika pidgotovki Velikoï Zhovtnevoï Sotsialistichnoï revolyutsii – K.: Derzhpolіtvidav URSR, 1962. – 580 s.
8. Rashevskiy N. N. O polozhenii robochikh na sakharnykh zavodakh / N. N. Rashevskiy. – K.: Tipografiya 1-y Kiyevskoy Ar teli Pechatnogo dela, 1907. – 24 s.
9. Rashin A. G. Formirovaniye rabocheho klassa Rossii. Istoriiko-ekonomicheskiye ocherki / Rashin Adol'f Grigor'yevich / Pod red. S. G. Semashko. – M., Izd. sots.-ekonomicheskoy lit-ry, 1958. – 624 s.
10. Sulima K. P. Sveklo-sakharnoye proizvodstvo v sanitarnom otnoshenii / K. P. Sulima. – SPb.: Tipografiya M. M. Stasblevicha, 1892. – 223 s.
11. TSDĬAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 528. – Spr. 489. – Ark. 62zv.
12. TSDĬAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 532. – Spr. 202. – 72 ark.
13. TSDĬAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 536. – Spr. 52. – 26 ark.
14. TSDĬAK Ukraïni. - F. 442. – Op. 634. – Spr. 2. - Ark. 364.
15. TSDĬAK Ukraïni. – F. 442. – Op. 711. – Spr. 360. – 7 ark.
16. TSDĬAK Ukraïni. – F. 486. – Op. 5. – Spr. 493. – 201 ark.
17. TSDĬAK Ukraïni. - F. 574 – Op. 1. – Spr. 205. – Ark. 304zv.
18. TSDĬAK Ukraïni. - F. 575. – Op. 1. – Spr. 4. – 1887 – 1889. – 191 ark.
19. TSDĬAK Ukraïni. – F. 442. – Op. 666. – Spr. 2. – Ark. 76.

Казьмирчук М. Г. Положение рабочих на сахарных заводах правобережной украины в конце XIX - начале XX в.

В статье проанализирован уровень жизни и условия труда рабочих сахарных заводов в пореформенный период. В конце XIX - начале XX вв. мощные сахарные заводы располагались на Правобережной Украине. Сахароварение в Российской империи приносило большие прибыли, поэтому чаще всего сахарные заводы содержали самые богатые украинские, российские, польские и еврейские се-

мы. Киевская губерния в то время стала одним из центров сахароварения, где располагалось много сахарных заводов. У этого прибыльного производства заметной стала собственная специфика, которая разнообразила структуру рабочих и способствовала выделению группы рабочих сахарных заводов. Постепенный количественный рост и концентрация на сахарных заводах рабочих не очень влияла на улучшение их положения. В конце XIX – начале XX вв. высокая доходность сахарной промышленности не давала возможности избежать одинаковых для большинства производств проблем, которые болезненно сказывались на социальной сфере.

Ключевые слова: сахар, сахарные заводы, промышленность, рабочие, Правобережная Украина.

Kazmyrchuk M. G. The condition of workers on the sugar-refinery in the end of the XIX and the beginning of XX century

The article analyzes the standard of living and working conditions of sugar factories in the post-reform period. Powerful sugar factories were located on the Right-Bank of Ukraine at the end of XIX and beginning of the XX centuries. Sugar production brought huge profits in the Russian Empire, so most of sugar factories contain the richest Ukrainian, Russian, Polish and Jewish families. Kiev province was one of the centers of sugar refining, which situated a lot of sugar factories at that time. It became profitable production appreciable own specificity, which has diversified structure of workers and contributed to the allocation of a group of workers of sugar factories. Gradual quantitative growth and the concentration of the sugar factories the workers not affect the improvement of their condition of works and live. High profitability of the sugar industry made it impossible to avoid the same problems for the majority of industries, which painfully affected on the social sphere at the end of XIX and beginning of the XX centuries.

Key words: sugar, sugar factories, industry, workers, Right-Bank of Ukraine.

Казьмирчук Марія Григорівна доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка brungilda@ukr.net

Рецензент: д.іст.н., професор **Войтович Л.В.**

Стаття подана 29.10.2016